

ОПОВІДАЛЬНА ТРАДИЦІЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ В СЕРЕДИНІ XVIII ст. У ФІКСАЦІЇ ЛУКИ ЯЦЕНКА-ЗЕЛЕНСЬКОГО

Іваннікова Л. В., к. філол. н., ст. наук. співробітник

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

У статті розглядаються перші в історії української фольклористики записи прозового фольклору, зокрема історичних оповідань, здійснених у середині XVIII ст. у середовищі запорозьких козаків. Звертається увага на польову та текстологічну практику записувача, на функціонування усної традиції в субкультурному середовищі, з'ясовується загальноукраїнське значення праці Л. Яценка-Зеленського.

Ключові слова: усна традиція, прозовий фольклор, Запорозжя, едіція, історія української фольклористики, текстологія.

Иванникова Л. В. ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНАЯ ТРАДИЦИЯ ЗАПОРОЖСКОЙ СЕЧИ В СРЕДИНЕ XVIII в. В ФИКСАЦИИ ЛУКИ ЯЦЕНКА-ЗЕЛЕНСКОГО / Институт искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М.Т. Рильского НАН Украины.

В статье рассматриваются первые в истории украинской фольклористики записи прозового фольклора, в частности исторических рассказов, сделанные в середине XVIII в. в среде запорожских казаков. Обращается внимание на полевою и текстологическую практику собирателя, на функционирование устной традиции в субкультурной среде, определяется общеукраинское значение работы Л. Яценко-Зеленского.

Ключевые слова: устная традиция, прозовый фольклор, Запорозжье, эдиция, текстология, история украинской фольклористики.

Ivannikova L.V. NARRATIVE TRADITION OF ZAPORIZHZHYA SICH IN THE MIDDLE OF THE 18th CENTURY IN FIXING OF LUKA YATSENKO-ZELENSKY / Institute of art history, folklore and ethnology named after M.T. Rylskyj, the department of National Academy of Science and Scholar, Ukraine.

The article analyzes the first folklore prosaic records in Ukrainian folklore, in particular historical narratives, made in the middle of XVIII century. They were made from the Cossacks, and they has no analogues in the literature of that time. Attention is drawn to the field and practice of textual recorder, the functioning of oral traditions in that subculture. The paper describes all-Ukrainian importance of the Leonid Yatsenko-Zelensky's work.

Keywords: oral tradition, folklore prose, Zaporozhzhya, edition, history of Ukrainian folklore, textual criticism.

Відомості про усну традицію Запорозжя знаходимо в найдавніших описах XVI–XVIII ст. (Еріха Ляссоти, Гійома де Боплана, Симеона Мишецького, Олександра Рігельмана, Василя Зуєва та ін.), однак фольклор у них не виокремлювався як автономне явище, а був частиною авторського (наукового чи літературного) тексту, хоча, приміром, в «Описі України» Боплана або в «Історії о Запорозьких козаках» С. Мишецького чітко простежуються фольклорні сюжети й мотиви, які варіювались у записах Я. Новицького та Д. Яворницького. У середині XVIII ст. з'являється усвідомлення окремішності такого явища, як фольклорний наратив, отже, виникає потреба його фіксації і навіть посилання на його носіїв (С. Мишецький). Значним кроком у цьому напрямку стала певною мірою стихійна праця в плані фіксації фольклору Запорозжя монаха Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря Луки (Леонтія) Яценка-Зеленського, що перебував на Січі в 1850 та 1751 рр. з метою збору пожертви на монастир і залишив свій опис цієї подорожі, у якому знаходимо численні фіксації фольклорних наративів, що побутували на той час у середовищі січовиків, а точніше було б сказати, що в ньому відображено все розмаїття усної оповідальної традиції Запорозжя середини XVIII ст. Перевага цього опису над іншими, вищезгаданими, полягає в багатьох аспектах. По-перше, до того часу фольклор Запорозжя фіксували чужинці, які або зовсім не знали мови, або розуміли її, та не були її носіями, тому вдавались до перекладу або переказу змісту окремих сюжетів народних легенд, нерідко трактували їх з чужих слів через посередника-перекладача. Лука Яценко був не лише носієм живої української мови (родом з Полтавщини), а й носієм усної традиції, свідком якої мимоволі він став, – тому в його описі не тільки діалоги та монологи, а й значні частини зафіксованих наративів подані або живою українською мовою, або книжною, наближеною до живої. У зв'язку з цим його записи можна назвати першими українськими фіксаціями фольклору Запорозжя, аналогу яких у нашій фольклористиці не існує.

По-друге, Л. Яценко-Зеленський, на відміну від попередників (С. Мишецького, О. Рігельмана), свідомо відділяє фольклорну оповідь від власного, авторського тексту, переповідає її дослівно, з усіма монологіями та діалогами персонажів, що теж було вперше в українській науці, – внаслідок цього виникла необхідність посилання на численних інформаторів. І хоч їхні імена автор вказує переважно для того, щоб запевнити майбутнього читача у достовірності тієї чи іншої розповіді, та все ж це був значний крок до наукового розуміння фольклору. Отже, його записи, поряд з оповіданнями Микити Коржа, можна трактувати як перші, уже наближені до наукових, фіксації прозового фольклору Запорозжя, усної традиції субкультурного середовища січовиків. У цьому полягає найбільша цінність його праці.

Опис Л. Яценка-Зеленського має свою історіографію. Як відомо, вперше він був опублікований аж через 165 років, 1915 р. Д. Яворницьким під назвою «Две поездки в Запорозжскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха

Полтавського монастиря, в 1750–1751 гг.». У передмові Д. Яворницький подав біографію Луки та історію створення й публікації його рукопису.

Постать Луки Яценка цікава з погляду науки – адже він був не лише збирачем, а й носієм українського фольклору, бандуристом, майстром різьби по дереву, врешті-решт, талановитим письменником, тобто всебічно обдарованою людиною з гострим розумом, тонким почуттям гумору, уважним спостерігачем.

Народився він 1726 р. у селі Мачухи на Полтавщині, в родині Степана Яковича Яценка, нащадка українських козаків, та Дарії Василівни Яновської, що походила з польського роду Зеленських (звідси – подвійне прізвище Луки). Дитячі роки Лука провів у селі Пушкарівці на Полтавщині, здобувши початкову освіту, займався кравецтвом та різьбою по дереву, а вільний час присвячував мистецтву гри на бандурі (слід зазначити, що на бандурі він грав і в Січі, будучи вже монахом, там же, в середовищі козаків, він опанував іще один архаїчний народний інструмент – гуслі). Саме кобзарювання й відіграло вирішальну роль у його долі.

Як зазначає Д. Яворницький, юний Лука часто кобзарював, щоб отримати милостиню перед воротами жіночого монастиря, що знаходився в цьому селі. На нього звернула увагу талановита співачка, черниця Євпраксія, дуже освічена на той час дівчина, що мала велику бібліотеку духовних і світських книг. Це знайомство призвело до того, що Лука у 18 років залишив своє ремесло та навіть бандуру і взявся за бібліотеку Євпраксії [8, с. III–IV], а згодом став послушником Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, де був пострижений спочатку в ченці, а з часом рукоположений в ієродиякони під іменем Леонтія. Маючи прекрасний голос, перший тенор, Леонтій дев'ять років служив першодияконом у цьому монастирі і в цей же час часто бував у різних поїздках із дорученнями від монастиря. Отже, він двічі побував і на Запорозжжі. Уже в сані ієромонаха 1763 р. вирушив він на поклоніння святим місцям – і назавжди залишився в Константинополі, настоятелем церкви при російському посольстві, де 1788 р. дослужився до сану архімандрита. Із часом Лука (Леонтій) досконало оволодів французькою, грецькою, італійською та турецькою мовами, займався перекладом духовної літератури російською мовою. На схилі життя (починаючи з 1785 р.), під впливом праць Василя Григоровича-Барського, задумав він звести до купи уривки записів своїх мандрівок, які й склали 13 великих томів. Автор дав їм назву «Младший Григорович» і трудився над ними аж до останніх днів життя 1807 р. у Константинополі. Його рукопис був перевезений до Санкт-Петербурга 1828 р., в бібліотеку духовної Академії, і лише 1911 р. був частково опублікований протоієреєм А. Поповим [8, с. VI–VII].

Відомості про перебування ченця Леонтія в Січі 1750, 1751 рр. знаходяться в третьому та четвертому томах рукопису. А. Попов опублікував їх далеко не повністю, тож Д. Яворницький 1915 р. у Катеринославі здійснив їхню повну публікацію з дотриманням сучасних йому, Яворницькому, правописних норм.

До цього часу книга Луки Яценка-Зеленського практично залишалась поза увагою фольклористів, тож усні наративи, опубліковані в ній, уперше стають предметом дослідження фахівців. Щоправда, побіжно на багатство в ній фольклорного матеріалу – оповідань, легенд, вірувань, прислів'їв, приказок та ідіом, козацьких забав, – звернув увагу Володимир Білий у статті «Минуле етнографії на колишній Катеринославіщині та її сучасні завдання» [1, с. 236–237]. Він висловив думку про те, що «оповідання Зеленського про Січ в основі своїй нагадують оповідання славного Микити Леонтійовича Коржа, пізніше опублікованого о. Гавриїла» [1, с. 237]. Однак це порівняння умовне, бо Л. Яценко здійснював самозапис більш ніж через 30 років після перебування на Січі [8, с. 101] (хоча не виключено, що він мав чорнові записи!), – а оповідання М. Коржа архієпископ Гавриїл записував безпосередньо, «з голосу», здійснюючи одночасно переклад російською мовою... Спільність же їх полягає в тому, що вони, безперечно, відображають одну й ту ж усну оповідальну традицію – запорозьку.

Увесь фольклорно-етнографічний та етнолінгвістичний матеріал, зібраний Л. Яценком-Зеленським, можна поділити на окремі види та жанри. Це топоніми й антропоніми, прислів'я, приказки та ідіоми, інвективна лексика, глузування, побутове мовлення, монологи та діалоги, описи козацьких звичаїв та обрядів, ритуалів, повір'їв і вірувань, міфологічних уявлень, зокрема описи козацької ради, виборів кошового, смертних кар та судів, ритуальні діалоги та промови, похоронні та пов'язані з ними субкультурні звичаї, уявлення про смерть, про дводушників, характерників, залишки богатирського епосу, оповідання про розбійників та силачів, козацькі забави та музичну культуру Запорозької Січі тощо.

Так, на сторінках записок знаходимо численну кількість запорозьких прізвищ і прізвиць, які належали старшині, духовенству та простим козакам: Письменний (Похил), Безіменний, Худь, Рябий, Безногий, Полукіпок, Козелецький, Сукур, Кривий, Мохнаха, Головатий, Цяпка, Кажан, Шкуринський, Третяк, Чміга, Рубель, Дурний, Кропива, Коваль, Добридень, Сніп, Лемішка, Чугуївець, Макогоненко, Голий, Кулик, Волик, Литвин, Величко, Запінний, Жила, Прудивус та ін., що характеризують фізичні та моральні якості своїх власників, іноді – їх походження чи заняття.

Сам автор виступає як дотепний народний оповідач, його мова багата на прислів'я та приказки, ідіоми: «Недурні вивозять гній з двору, а дурні везуть у двір» [8, с. 14]; «Хто ж не рад, коли другі плачуть» [8, с. 35]; «Коли не тепер, то в четвер» [8, с. 43]; «Поминок не буває без куті» [8, с. 45]; «Чи в тебе, отче, не сім неділь в одному тижні?» [8, с. 59]; «Допався, як віл до калюжі» [8, с. 72]; «Ну так жмурся ж, Харку, коли не вгадав» [8, с. 92]; «Чоловік родиться і учиться до смерті, щоб умерти дурнем» [8, с. 96]; «Не стільки світа, що в вікні» [8, с. 99]. Неодноразово Л. Яценко-Зеленський наголошує, що та чи інша «пословиця» – козацька, запорозька («Литвина лихо не паде, коли він не дзикне» [8, с. 39]; «Голим розбій не страшний» [8, с. 1]; «Ні бий, ні печи, а язик намочи» [8, с. 96]) або що їх вживали запорожці («Батьку, іщілися сам» [8, с. 39]; «На безлюдді і піп чоловік» [8, с. 49]; «Чи бачив ти, хто б кривив криве?» [8, с. 89]; «А ти ж хіба родився уночі?» [8, с. 90]; «Був там, де козам роги правлять» [8, с. 96]; «Я народжений не від сома» [8, с. 99] тощо.

Часто Л. Яценко вводить прислів'я в мовлення запорожців – персонажів оповідань, що дає яскраві приклади функціонування паремій у природному для них фольклорному середовищі. Ось уривок з монологу одного курінного отамана, зверненого до Петра Калнишевського: «... Ти ж знаєш не менше всіх (тут і далі вживаємо літеру «і» замість «ї», згідно з правилами укр. Правопису – Л.І.).

нас, що вже давно минулися ті роки, що роспирали боки, а с тим минулось и те, що тіи только були и ріднии козаки, які думали, що стільки гріха за ляха, скільки и за жида, а вони обидва не стояли однои цыбулі» [8, с. 51].

Трапляється, що автор прагне пояснити зміст або походження того чи іншого прислів'я – тоді він подає розширений текст, у якому з'ясовується ця проблема. Так, пояснюючи прислів'я «На безлюдді і піп чоловік», записувач повідомляє, що козаки скептично ставились до духовенства (як і до інших станів, які не належали до козацтва), вважаючи їх певною мірою неповноцінними людьми, непридатними до військової справи, тож і глузували з них при найменшій нагоді. Ось як самі козаки трактували це створене ними прислів'я: «Коли попів віз загрузне в болоті, и коли нікому его выратовать, т. е. из болота, то и піп, а часом и протопоп, в коему ляхи находят полтора хлопа, лізе в болото як и паламарь» [8, с. 48–49].

Цікаво, що не лише духовенство, але й інші суспільні верстви потерпали в Січі від глузувань, зокрема тих козаків, що займалися різними промислами, тут не вважали козаками, а «людьми», навіть «бабами» [8, с. 5]; до них застосовували інвективну лексику. Так, рибалок називали «мокрогузами», невідничих – «ниткоплутами», шинкарів – «брагарниками», а шинки «брагарнями», купців – «щепетинниками», канцеляристів і школярів – «шенцівенцями» тощо.

Л. Яценко зафіксував формули та ритуальні діалоги, якими супроводжувались перевибори козацької старшини. Новообраного кошового вітали такими словами: «Будь здоров!», «Сирно, сирно!» або ж «Будь здоров, батьку! З сирном і снігом!» – якщо взимку на голову йому замість пилуки сипали сніг [8, с. 14–15]. Якщо ж козаки не сприймали пропонуваної кимось кандидатури на старшинство, то відхиляли її такою формулою: «Вы, братця, робыте так, як дурні, коли не знаете и того що недурні вивозят гній из двора, а коли знаете, так нащо ж его везете в двір» [8, с. 14].

Для усної традиції Запорожжя характерні уявлення про козаків-дводушників, богатирів, характерників. Спираючись на записи Л. Яценка-Зеленського, можна впевнено стверджувати, що в середині XVIII ст. у середовищі січовиків ще був розвинений богатырський епос, однак давні ознаки богатирів переносились на живих, реальних людей, яких особливо шанували і тому міфологізували самі запорожці. Очевидно, у цей час формувались такі поширені в кінці XIX – на початку XX ст. уявлення про характерництво запорожців, їхню незвичайну силу, мужність і невмирущість. Яскравим прикладом цього є записані Л. Яценком розповіді про розбійника Грицька Похила, – фольклоризація його образу відбувалася ще за життя. В уявленні запорожців Похил був «полубогатырь», бо мав «чрезвычайную силу телесную» [8, с. 37]; «Находились в Сече, по сказке пластуновского Полукопка, и такие удалцы, каков был Похил. Сей последний, ежели верит Безногому Якуше титаровскому, был почти богатырь... Чим, если будучи, мог бы он, пожелав, воскресить умирающую жизнь свою, без ножа перерезать одним напряжением силы своєю ту веревку, якая его однако ж задавила, не иначе, как давила и небогатырей, когда он не только не хотел или не мог употребить себе спасенного того средства, но еще и других увещевал не мешать ему умереть христианином и по-козацкій, т. е. не на лаве» [8, с. 43]. Залишком богатырського епосу було й уявлення запорожців про смерть козацьку, і некозацьку, тобто природну, – остання, на їхню думку, характерна лише для бабів і для мужиків, а от для лицаря непростима.

Уявлення про дводушність запорожців зближує їх із людьми, які або знаються з нечистою силою, або займають місце десь на межі між богатырями і демонами, між добрими й злими героями. Це уявлення Д. Яценко-Зеленський зафіксував від козака Кисляківського куреня Павла Лемішки, який, на зауваження козака Переяславського куреня Павла Снопа, що Похил уже три дні висить непохований, відповів: «А ти ж хіба дурень [...], коли віриш по смерті тому, кому і за живота було не треба вірити; так повір же і мні в сем слови; я с тобою заложусь во що ты хочь, бо знаю дісне, що в небожчика було дві души, из них одну повісляли, с тілом, а другую хочь и тож повісляли, то все-таки вона жива; що коли так як есть и буде, то и

Похил не умер, а стоя на цыпах, выглядае, чи не їде відки ватага ему на подмогу, як він тепер выголодався на всячину» [8, с. 45].

Про безпосередній зв'язок запорожців із нечистою силою бродило в їхньому середовищі інше вірування, зафіксоване Л. Яценком: «Ежели верить запорожцам, то вот что их удерживало в дикой той жизни: Запорожец: “Хто приїде або пішком приїде на славне наше Запорожя и в нем побуде три роки, то в 30-й рік не вымуе способу, який бы его вывиз на Русь. А то для ради того, що, будь між нами сказано, хто помешкае з нами один год, того чорт приїе одним гвиздком; а коли хто поживе з нами ж два года, то его той же чорт приїе гвиздкамы двома. И так дале идучи, и все то вниз, то вгору, а на опосле доїде до того, що всяк останеться рідным запорожцем до смерти, якую Сам Бог нам на роду написав”» [8, с. 99].

Очевидно, що в той час ці вірування ще мали локальний, субкультурний характер, бо й сам о. Леонтій, фіксуючи їх, наголошував на цьому: «Нескладная [тобто недоречна, неприйнятна] та выдумка служила за складную в такой земле, где все верили всему, следственно, и тому, чего и сами не разумели, и чему я, будучи в бывшем уже Запорожье [як зазначалось вище, записки писалися після 1785 р.], не только не верил, но и смеялся тому мнению» [8, с. 99].

Та найціннішою, на наш погляд, частиною праці Л. Яценка-Зеленського слід вважати тексти оповідань та переказів, записані ним від січовиків. Це переказ про нехрещеного попа [8, с. 28–29], оповідання про розбійника Грицька Похила [8, с. 36–41], два оповідання про те, як можна уникнути смерті на шибениці [8, с. 42], оповідання про розбійника Івана Голого та про смерть отамана Кулика [8, с. 46–48], про смерть і похорон курінного Конеловського [8, с. 50–52], про москаля [8, с. 97–98] та ін. Ці оповідання мають неоднорідний характер. Одні з них записані мовою козака-оповідача (російською або українською), якщо їх розповідав конкретний оповідач (про нехрещеного попа, про москаля); інші скомпоновані з розповідей багатьох очевидців, записані літературною мовою XVIII ст. з наближенням до розмовної, однак усі діалоги та монологи персонажів передані живою народною мовою. Практично всі вони (за незначними винятками) мають субкультурний характер, а зосереджені навколо внутрішнього життя в Січі мають дещо оказіональний характер, тож не дивно, що життя їх припинилося разом із середовищем, у якому вони побутовали, і жодне з них не залишило варіантів у прозовому фольклорі Півдня України та не фіксується записувачами XIX ст. Хіба що один-єдиний сюжет дає відголоски в міфологічних і топонімічних легендах – це переказ про нехрещеного попа. Можливо, саме він дав продуктивний початок для виникнення сюжету про походження долин та річок з тіла кумів, що впали в блуд, несучи немовля до хрещення чи од хрещення. Хоча тут в основі ідея заборони інцесту, а в оповіданні дякона Іоанікія Святковського – реальний випадок, що трапився на початку XVIII ст. в Полтавському полку. Щоправда в цьому разі пара молодих, що вчинили гріх, уникли кумівства, повернулись із нехрещеним хлопчиком, який згодом виріс і став попом, а про те, що він нехрещений, дізнався з передсмертної сповіді своєї «хрещеної матері» [8, с. 28–29]. Не виключено, що з цього сюжету був запозичений мотив про блуд кумів, який і фольклоризувався під впливом давніх міфологічних уявлень – принаймні Я. Новицький фіксує побутування цього сюжету на досить широкій території – у межах Катеринославської та Полтавської губерній [5, с. 129–130].

Хоч вік існування оповідань, записаних Л. Яценком-Зеленським, був нетривалим, проте на фольклорне походження вказує їхнє активне побутування в середовищі січовиків. Автор опису не ставив перед собою мету навмисно записувати козацький фольклор і саме тому спонтанно зафіксував той пласт оповідального фольклору, який був злободенний у час його перебування на Січі, тобто в 1750–51 рр. Він змалював певні сучасні йому історичні події – але не з власної точки зору, а з погляду того, як вони відобразилися в оповідальній традиції самих запорожців, його учасників. Це засвідчують численні вказівки на масове побутування того чи іншого сюжету на кшталт: «сказуют», «как то сказуют в Сечи», «сказывали», «сказуют полевики», «об нем слышал», «в Сечи сказывали», «про которого сказывали знающие его прежнюю жизнь» та інші численні послання на неозначеного, колективного оповідача. Отже, це не були одноразові, створені конкретним виконавцем наративи, що не стали надбанням усної традиції, як це нерідко буває, а саме її органічна частина на певному етапі функціонування. Так, наприклад оповідання Л. Яценка про розбійника Похила скомпоноване на основі розповідей багатьох козаків та власних спостережень, автор створив уніфікований зведений текст або інваріант. Ці оповідачі – пластунівського куреня козак Полукіпок; кисляківського куреня Павло Лемішка, козак титарівського куреня Якуша, «сам військовий писар, вельможний пан Сукур Олекса», підписар Чугуївець та ін. Популярність оповідань про Похила та міфологізацію його постаті спровокувала його незвичайна смерть, яку він прийняв з великою мужністю (як відомо, смертна кара на Січі була рідкісним випадком, тим паче, для шанованих козаків).

Крім того, будь-яка неординарна подія викликає в пасивній пам'яті носіїв фольклору певні сюжети, які актуалізуються. Л. Яценко-Зеленський спостеріг і зафіксував схожу комунікативну ситуацію, коли страта Грицька Похила актуалізувала оповідання про те, як можна уникнути смерті на шибениці. Їх розповідали козаки, що спостерігали за стратою. Це були випадки, що трапились з різними приреченими на смерть злочинниками, зокрема, коли кінь, злякавшись чогось, заносив козака-смертника далеко в степ; хтось

підрізував шнурки, на яких мали вішати покараного; сам приречений на смерть власною богатирською силою переривав шнурок [8, с. 42–43].

Не менш популярними були оповідання про розбійника Івана Голого, про смерть Опанаса Кулика та отамана конеловського куреня Юрка Макогоненка. Оскільки перша подія спричинила другу, то всі три розповіді утворюють один сюжет, тим паче, що Л. Яценко-Зеленський не був очевидцем цих подій, а свою оповідь також скомпонував із розповідей інших козаків, на що вказує в преамбулі до неї: «Ежели б я находился в Сечи при смерти конеловского отамана Юрка Макогоненка, как то при Похиловой, то нельзя статья, чтоб и сия последняя повесть уступила первым в родословии, а поелику она взята из рассказов других, хотя и достоверных рассказчиков, то я должен рассказать ее вам как можно покороче» [8, с. 46]. Тобто Л. Яценко-Зеленський вдався до самозапису, який являє собою інваріант, створений шляхом контамінації, і має загальний, редукований характер. Є також посилання на колективного оповідача («скажуть») вказує на масове побутування цих оповідань. Про це свідчить і той факт, що записувач неодноразово вводить у тексти пряму мову персонажів, і в цих монологіях, збережених фольклорною пам'яттю оповідачів і зафіксованих дослівно, з живого мовлення, найбільша цінність записів Луки Яценка. Наведемо для ілюстрації окремі зразки прямої мови. Так, Грицько Похил, нападаючи на валку чумаків, щоб розграбувати її, цинічно вимагає від них звернути з дороги на узбіччя, бо, мовляв, заприсягнувся в церкві нікого не грабувати на шляху: «Звертайте, чортови люде, набік, коли не хочете, щоб мы вам відпаточили обидва! Хиба вы не знаете, що я в Святой Покрови присяг перед попами и перед панами, щоб некого не драти на шляху? Так знайте ж тепер, що я, будучи рідный козак и христьянын бариша, чесного свого слова ніколи не забуду и недобрих сынів, не к вам річ, мужиків без милости драти буду, поки жив на світі» [8, с. 40]. Таким же колоритом відзначається і передсмертне слово цього «знатного розбійника» [8, с. 43–44].

Козак Павло Сніп, закликаючи жebraків до пробудження їхньої совісті за те, що вони за три дні не поховали Похила, промовляє: «Слушайте, сыны! Чи вы ляхи, чи жиды, коли не з роду сліпого люде недобрі? А коли ж не вгадали, то хиба вам повывлазили очи на лоб, коли не бачите сподлібья, що царство небесне Похил стоячи навстоячки, выглядає вас три дні» [8, с. 45]. Українською мовою передано і звернення до Калнишевського невинно вбитого отамана Юрка Макогоненка [8, с. 50–51].

Унікальний також запис оповідання про москаля – це перший в історії української фольклористики прозовий твір, повністю записаний українською мовою. Його розповів колишній запорожець Іван Прудивус грецькому проїгумену Тимофію Калівойському, у якого служив він келійником і супроводжував його в подорожах по Україні. Л. Яценко не записував безпосередньо зі слів Івана Прудивуса. Оповідання інкорпороване в текст, структурований за принципом матрешки. Л. Яценко (арх. Леонтій) записав розмову з ігуменом Тимофієм, яка відбулася між ними під час подорожі. О. Тимофій (безперечно, не українською, а, можливо грецькою або російською мовою) розповів про пригоду, яка сталася з ним у Курську і з якої виручив його келійник Іван Прудивус і з цього приводу сказав своєму духівнику повчання, яке о. Тимофій називає «запорожская казань» [8, с. 98]. Далі в текст вводиться пряма мова Прудивуса в оригіналі: «От для того-то, отче добродію человек родится и учится до смерти, щоб умерти дурнем [...]. А ты, панотче, не сердя на нашу правду, бо вона тобі не зашкодить, коли мене послухаєш в всім; куда ты ни пойдеш, то ни о чем так не старайся, як стерегтися в розмові з москалем, хоть бы тобі він був святой. Не забувай так же и того, щоб у тебе не выводилося горілка от для ради чого: коли б только тут не було москалів, то я б тобі в науку розказав тее, що розказовав міні Семен Головка» [8, с. 98–99]. Далі текст містить вставне оповідання Семена Головка, який розповів Івану Прудивусу історію з москалем. Власне текст створений Іваном Прудивусом, а Семен Головка водночас виступає і імпліцитним оповідачем, і дійовою особою: «Ему лучилось бути, не знаю де, на ярмарку, на самого Семена. Там він, поорудовавши все, що треба, зійшовся з своїми побратимами, з якими и зашов в корчму по звичаю запити могорич. Вони в корчмі сидячи и то про се, то про те беседуючи, выпили кварту горілки, а може и другую и наопслі тільки що хотіли ити по домам, як чорт хиба его знає відки взявся и туда ж прителіпався москаль з барабаном и, ставши посеред хати, він же став в Катрі прохати наборг. Тим часом як Катря ему не всипала, Семен Головка назвав его барабан бубном, чого ише гаразд не вымовив, а москаль уже и здурів, и, вывернувши очи на лоб, крикнув не своим голосом на Головка так: “Што? Што? Как? Как? Што ты, плешивей чуп, гавариш против служивого? И как ты, безмозглой хахол, осмелился назвать бубном государев барабан?” [8, с. 97]. Головка виручив козак Цяпка Онисько, пригостивши москаля горілкою, після чого той сказав примирливо: «Тепер меня самово назови чортом, я право не осержуся!» [8, с. 98].

Якою мовою і яким чином розповідав о. Тимофій, – це назавжди залишиться таємницею. Зрозуміло одне, що Л. Яценко-Зеленський не записував цю розповідь під час мандрівки, отже, безперечно, це самозапис о. Леонтія, майстерна реставрація мови й духу народного оповідача на підставі глибокого знання усної традиції Запорожжя. Колоритно передана й мова москаля – через українську фонетику, як її відтворюють в народі, а не на письмі!

Отже, оповідання, записані Л. Яценком-Зеленським, певною мірою можна вважати літературною реставрацією усної традиції через 35 років після її спостереження, реставрацією дуже вдалою,

високомайстерною, яка нічим не відрізняється від здійсненої фольклористами XIX ст. Принципи запису фольклорного матеріалу, до яких вдавався автор «Младшого Григоровича», цілком наближені до тих, які застосовували науковці XIX ст. Це самозапис із пам'яті літературною мовою, введення в текст прямої мови персонажів з її живим колоритом, навіть окремими діалектними формами, або й цілих оповідей мовою виконавця, застосування фонетичного правопису, посилення на конкретних оповідачів-запорожців з вказівкою на їхні імена та належність до певного куреня (своєрідну адресу, що, як відомо, засвідчувала батьківщину січовиків), або на колективного оповідача, вказівка на те, чи був той або інший оповідач очевидцем чи учасником події, чи чув про неї з чужих уст тощо. Він уперше виокремив народне оповідання, власне, фольклорний текст як автономне явище, акцентував увагу на колективному творенні фольклору, на проблемі трансляції його в середовищі певного соціуму, на механізмах фольклоризації усних наративів, на постатях творців і носіїв оповідальної традиції. Про свідоме ставлення Луки Яценка-Зеленського до фольклору свідчить його зауваження стосовно мети запису оповідань січовиків: «для возобновления оных, сій [будучи. – Л. І.] в небезопасности дабы они и вовся не упали от древности» [8, с. 38–39]. Свідоме ставлення до фольклору ми вбачаємо також у прагненні Л. Яценка ідентифікувати його окремі жанри, які він називає або народною термінологією (зі слів виконавців), або власною, створеною на основі тогочасної книжної традиції, «історія» або «січова історія», «казка», «приповідь» (прислів'я), «пословиця» або «козацька пословиця» (іноді в значенні оповідка, переказ), «повість». Спостережено нами прагнення записувача якнайточніше передати українську мову записами тогочасного правопису: «якщо “Ъ” читати як «і», а «и» як «і», «ї» та «и», «е» як «є» та «йо» – звучить жива народна мова, яка нічим не відрізняється від сучасної. У лексичі запорожців зустрічаються окремі діалектні форми, характерні для говорів середньої Наддніпрянщини: «не наповали», «пъеш», «наопослі», «последний», «лучилось», «лацінник», «рідний», «волно» тощо.

На жаль, записи Л. Яценка-Зеленського не відіграли тієї ролі, яку могли, якби були опубліковані свого часу. Вони не стали початком історії української фольклористики. Але навіть опубліковані через 165 років, не втратили свого значення в масштабі загальноукраїнському, з огляду на час, середовище та територію побутування, до якої прикута увага істориків, етнографів, фольклористів, письменників протягом кількох століть. Записи мають непересічну цінність не лише для істориків і етнографів, а й етнолінгвістів, діалектологів, істориків української мови, адже це – унікальні фіксації живого народного мовлення середини XVIII ст. Оповідання, записані Л. Яценком-Зеленським на Запорожжі, практично не мають аналогів у фольклористичній спадщині XVIII ст. Нам відомі записи пісень, псалм, апокрифічних легенд, але історичних оповідань і переказів – ні. Праця Яценка-Зеленського перебуває немов на межі між мемуарною прозою, літературним твором, історико-етнографічною розвідкою і науковим записом фольклору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білий В. В. Минуле етнографії на колишній Катеринославщині та її сучасні завдання / Володимир Білий // Археологічний збірник Дніпропетровського краєзнавчого музею. – Дніпропетровськ, 1929. – Т. 1. – С. 235–260.
2. Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Гійом Левассер де Боплан. – К. : Наук. думка ; Кембрідж : Укр. наук. ін-т, 1990. – 256 с., іл.
3. Зуев В. Путешественные записки Василья Зуева от С.Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / В. Ф. Зуев / Подгот. текста, вступ. статья, коммент. М. Кавуна ; ин-т укр. археографии и источниковедения им. М. С. Грушевського НАН Украины. – Днепропетровск : Герда, 2011. – XXVIII+394 с., ил., карт.
4. [Мышецкий С. И.] История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. – М. : В университетской типографии, 1847. – 42 с.
5. Новицький Я. Твори : в 5 т. – Т. 2. / Яків Новицький. – Запоріжжя : ПП «АА ТанDEM», 2007. – 510 с.
6. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман / [Вст. ст. упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака]. – К. : Либідь, 1994. – 768 с.
7. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева / [Л. В. Пашина – переклад; Г. І. Галайда – редагування перекладу, підготовка до друку, примітки ; А. Л. Сокульський – загальне редагування] // Запорозька старовина. – Київ–Запоріжжя, 2003. – С. 222–277.
8. Эварницкий Д. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750–1751 г. / Д. И. Эварницкий. – Екатеринослав, 1915. – 104 с.